

1784 · 1934

maatschappij · tot

GEDENKBOEK

nut van 't algemeen

HET GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN, ONDER DE ZINSPREUK:
TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, TE EDAM, 1784—1787¹⁾

DOOR

† THEODOOR JORISSEN.

„Elk weldenkend Nederlander, die een wezenlijk belang in den bloei en welstand van zijn vaderland stelt: die overweegt, wat een mensch een christen aan zijne natuurgenooten, aan zijne medechristenen verschuldigd is, moet een teeder medelijden over den staat des gemeenen mans in ons vaderland gevoelen. Onkunde in verscheiden nuttige wetenschappen heeft onder veelen onzer handwerkende landgenooten plaats. Velen van hen zullen mogelijk niet in staat zijn, om de eenvoudigste bewijzen voor de aanwezigheid van God en de waarheid van den christelijken godsdienst voor te stellen, noch hunnen pligt als mensch, als burger en als christen te beseffen, noch kennis hebben van andere kunsten en wetenschappen, die hen tot nuttige leden der maatschappij, tot braave opvoeders en verzorgers hunner kinderen en huisgenooten kunnen maken.

„Het zij nochtans verre van ons, te denken, dat er onder de gemeene handwerklieden onzes vaderlands geene verstandige, braave en godsdienstige burgers en deugdzame christenen gevonden worden. De ondervinding spreekt in dit geval te duidelijk, dan dat wij hieraan zouden twifelen, daar veelen onder hen ten voorbeelde en ter beschaaming van sommige rijken en vermogenden verstreken. Het is ons niet onwaarschijnlijk voorgekomen, dat deze onkunde en daar uit veel tijds voortvloeiende zedenloosheid onder den gemeenen man, en dus onder zeer nuttige leden onzer maatschappij, dikwerf meer uit onvermogen, dan uit kwaadwilligheid kan voortkomen.

„Dit bewoog eenigen om met ernst een middel uit te denken, door hetwelk (gepaard met den zegen des Allerhoogsten en de ondersteuning onzer braave en edelmoedige landgenooten) deze onkunde en zedeloosheid of ten deele zou kunnen weggenomen, of ten minste verbeterd, en kennis en deugd aangekweekt worden.”

Met deze woorden ving een circulaire aan, die tegen het einde van 1784 in de republiek der Vereenigde Nederlanden werd verspreid, om

¹⁾ Verkorte overdruk van de gelijknamige studie van Dr. JORISSEN in de Volksalmanak van 1884.

gekomen. Mei 1785 slaagde het bestuur er in ze te verwerven. Burgemeesteren van Edam¹⁾ verklaarden, in hun kwaliteit de protectie des genootschaps op zich te nemen gedurende den tijd hunner regeering, en beloofden in deze hoedanigheid de eerste algemeene vergadering bij te wonen, waartoe zij het gebruik der kleine kerk, doch niet van de predikstoel, vergunden. Zij gaven tevens aan directeuren den raad, om het verzoek jaarlijks aan het college van burgemeesteren te hernieuwen. Een raadgeving, die, daar niet alle burgemeesteren telken jare aftraden, van eenig voorbehoud getuigde. Vrees, dat de genadige bescherming der regeering kon verspeeld worden, zou het jonge genootschap in de baan der voorzichtigheid houden. Burgemeesteren behielden hun volle vrijheid tegenover de nieuwe Maatschappij, zoo zij onverhoopt zich in een richting mocht ontwikkelen, die met de huns inziens wettig bestaande staatsorde in strijd zou zijn.

Voor het oogenblik intusschen was de verkregen bescherming van burgemeesteren een zegepraal van de oprichters. Op den 23en Aug. 1785 had de eerste algemeene vergadering op plechtige wijze plaats. Burgemeesteren werden door het bestuur van het raadhuis afgehaald en in statigen optocht naar de kleine kerk geleid, waar zij de eereplaatsen innamen. De voorzitter J. A. HOEKSTRA hield een deftige redevoering, door muziek afgewisseld, over *den oorsprong, voortgang, het nut en de voortreffelijkheid van kunsten en wetenschappen*. Na het eindigen begaf de vergadering zich in dezelfde orde naar het Prinsenhof, waar de secretaris dr. M. NIEUWENHUIJZEN het eerste jaarverslag uitbracht. Met rechtmatige zelfvoldoening mocht het bestuur er op wijzen, dat in dit enkele jaar het getal leden reeds tot 345 was gestegen. Ten slotte werd mededeeling gedaan van de ingekomen antwoorden op de uitgeschreven prijsvraag :

„welke bewijzen leveren natuur en reden op voor het bestaan van God?”

Van de zeven verhandelingen was door beoordeelaars de voorkeur gegeven aan de verhandeling, met de spreuk geteekend : niemand zoek zijn eigen, maar elk een anders voordeel enz. (1 Cor. X vs. 24 en 33). Toen de vergadering zich bij dit oordeel nederlegde, opende de voorzitter het naambillet. De schrijver bleek te zijn een katholiek priester : PETRUS SCHOUTEN, pastoor te Oegstgeest.

Het kon niet anders, of deze toevallige omstandigheid moest eenigen indruk maken. Katholieken en dissenters stonden in den strijd des tijds

¹⁾ G. J. LAKEMAN, DR. JAN VAN WAERT, W. DE GELDER, JACOB TEENGS.

aan dezelfde zijde. Dat een katholiek priester bekroond werd, gaf aan het nieuwe genootschap een eigenaardige kleur. De weigering aan de eene zijde, de ondersteuning en medewerking van den anderen kant, werkten samen. Het was de schuld van JAN NIEUWENHUIJZEN niet, dat zijn plan den meesten bijval vond bij die mannen in den lande, die òf buiten de hervormde staatskerk stonden òf in haar het vrijzinnig, vooruitstrevend element vertegenwoordigden. J. J. LE SAGE TEN BROEK te Rotterdam, G. BRENDER À BRANDIS te Amsterdam, J. F. MARTINET te Zutphen, BERNARDUS BOSCH te Diemen, L. DE VRIES te Haarlem, behoorden tot de eersten, die toetraden en het warmst in hun kring voor de nieuwe Maatschappij ijverden. Dat de patriotsche partij een genootschap steunde, dat de ontwikkeling der lagere standen zich ten doel stelde, kan geen verwondering wekken en haar niet euvel worden gedeut. Zij handelde naar haar overtuiging, omdat het doel van NIEUWENHUIJZEN'S stichting haar goedkeuring wegdroeg. Politieke kansrekening, om daardoor staatkundigen invloed uit te oefenen kon niet bestaan. Niemand kon den wasdom van het teere plantje voorzien, en de wijze, waarop de Edamsche directie haar taak aanvatte, sloot elk denkbeeld van dien aard buiten.

Wanneer men de notulen en bescheiden nagaat, die den arbeid der Maatschappij tijdens haar verblijf te Edam vermelden, dan springt het in het oog, hoe zorgvuldig zij alle ergernis van andersdenkenden zocht te vermijden. De stichtelijk vrome geest, dien JAN NIEUWENHUIJZEN aan den arbeid van het genootschap tot grondslag wilde leggen, verraadt zich in verschillende voorstellen van zijn hand, dikwerf op naïeve wijze. In het geheele verloop der prijsverhandelingen wenschte hij

„een aanéngeschakelde orde te houden, welke zoude kunnen gevormd worden „naar den oorsprong, opgroei en voortgang van den mensch”.

Daarom stelde hij, in Dec. 1785, deze prijsvraag voor:

„welke pligten eischen reden en godsdienst van echtgenooten, zoowel omtrent „het zedelijke als lichaamlijke, wanneer de vrouw zich in een gezegenden „staat bevindt.”

Tot toelichting voegde hij er bij, niet alleen dat de verhandeling zoo kort, maar, ernstig en duidelijk mogelijk moest zijn, maar tevens, dat zij

„voor alle christenen geschikt ware, en op geschikte plaatsen er gebeden „en gezangen dienden bijgevoegd, tot volmaking van het nut der echtgenooten”.

In Febr. 1787 bracht hij het denkbeeld ter tafel, het nieuwe testament in de gewone volkstaal, gezuiverd van verouderde en duistere woorden,

te gemeenen nutte uit te geven. Geen der twee plannen is uitgevoerd. De meerderheid bewoog zich liever op meer algemeen zedelijk terrein, en op dat van onderwijs en schoolwezen. Boekjes over de kunst van lezen, tot verbetering der spelkunst, een nieuw ABC.-boek, een verhandeling over de noodige vereischten voor een schoolmeester enz. — deze en dergelijke geschriften, uitgegeven of bij wijze van prijsvragen gewenscht, schenen meer eigenaardig met de taak overeen te komen, die zij zich had voorgesteld. Zeker liep men weinig gevaar, langs dezen weg den band, dien men zich zelve en den schrijvers had aangelegd, uit het oog te verliezen:

„daar het hoofdoogmerk van het genootschap daarheen gericht is, om aan elk, zonder onderscheid van godsdienst, nuttig te zijn, houde ieder, welke goedvindt, het een of ander stuk in te leveren, vooral in het oog, dat er niets in gevonden wordt, hetgeen de heerschende kerk dezer landen kan ergeren, of aan andere gezindheden aanstoet geeft.”

Indien de Maatschappij zich tot het behandelen van dergelijke onderwerpen had beperkt, ware wellicht deze onzijdigheid houdbaar geweest. Maar wie in 1786

„het bestaan van God”, of „het onstoffelijk bestaan van God”

voor het volk meende te kunnen en te moeten behandelen; wie

„een nationale zedekunde voor kinderen”.

vroeg, trad wetens of onwetens reeds door de keus der onderwerpen op de zijde van hen, die met het kerkelijke monopolie der geloofswaardigheid hadden gebroken en een natuurlijke godsdienstleer nevens, zooal niet boven de geopenbaarde stelden. In dagen bovendien, waarin de strijd der ideeën niet besloten bleef in de binnenkamer of het strijdschrift, maar zich op de straat openbaarde in luide eischen van politieke hervorming, was het onmogelijk, dat een vereeniging geheel buiten botsing bleef, wier leden daarbuiten aan den kamp deel namen. Indien de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in deze en volgende jaren niet is ondergegaan, zoo heeft zij het, behalve aan haar betrekkelijke geringheid, te danken gehad aan het beleid, waarmede haar bestuurders vermeden haar rechtstreeks in den strijd mede te slepen, maar bovenal aan de algemeen heerschende overtuiging, dat verbetering van het volksonderricht een der meest dringende nooden des tijds was.

Het jaar, waarin de Maatschappij werd geboren, was voor het stedeke Edam niet onbelangrijk. De vijandschap tusschen de beide groote staatkundige partijen, die om de heerschappij in de republiek kampten, barstte in Edam in 1784 openlijk uit. Voor de wereldhistorie, ja zelfs

voor de volkshistorie van geen gewicht, behoort die lokale botsing ons een oogenblik bezig te houden.

De burgemeesteren, in Maart 1785 gekozen, waren de eersten, die het beschermheerschap aanvaardden. Wat hun bescherming beteekende, was spoedig blijken. Zonder dat er een vacature was, werd in Juli een nieuw dirigerend lid gekozen. Ziehier de zonderlinge bewoordingen, waarin die verkiezing vermeld wordt :

„is goed gevonden, om tot dirigerend lid te verkiezen den heer R. WIJNGAARDT, „zijnde dit met unanieme stemmen toegestaan.”

De vraag ligt voor de hand: aan wien werd hier iets toegestaan? Het antwoord geeft de persoon: R. WIJNGAARDT. Hij was de boekhouder van JACOB TEENGS, den voorzittenden burgemeester.

Het bestuur bestond in Juli 1785 uit acht personen: JAN NIEUWENHUIJZEN, MARTINUS NIEUWENHUIJZEN, H. BAKKER, S. PLAS (notaris), J. L. LOGGEN, J. LUGT, JAN ROOS, J. A. HOEKSTRA. De drie laatste behoorden tot de prinsgezinde regeeringspartij, zoodat bij de voortdurende afwezigheid van LOGGEN de benoeming van WIJNGAARDT den invloed der stedelijke regeering in de directie krachtig versterkte. Het was de eerste stap op den weg, die tot geheele onderwerping zou leiden.

In September 1786 vertrok de predikant HOEKSTRA uit Edam. In zijn plaats werd als dirigerend lid van NIEUWENHUIJZEN's Genootschap PIETER VAN MECHELEN gekozen. De notaris SIMON PLAS, patriot, bedankte; denkelijk om deze verkiezing. Ook hij werd vervangen door een trouw aanhanger der regeering, DIRK KROON. Reeds twee maanden vroeger had de predikant LOGGEN zijn lidmaatschap van het bestuur neergelegd. DIRK MAAS, die hem opvolgde, was ongetwijfeld ook prinsgezind.

In het najaar van 1786 bestond de meerderheid der dirigerende vergadering uit mannen, die beslist partij hadden gekozen voor de regeering, tegen de patriotten. Het beschermheerschap van burgemeesteren was het middel geworden, om dit college, als bijna elk ander in Edam, met hun aanhangers te vullen. Het dirigerende lichaam eener Maatschappij, die overal elders in handen der patriotten was, was prinsgezind.

Was deze toestand houdbaar?

Zij was slechts houdbaar, zoolang samenwerking tusschen meerderheid en minderheid in het dirigerend college mogelijk zou blijken, of zoolang tusschen het hoofd der Maatschappij in Edam en de leden daarbuiten verdeeldheid uitbleef.

De kansen waren gering. De strijd der politieke partijen, die overal

in de republiek tweedracht tusschen de familiën en in de gezinnen verwekte, kon niet nalaten zich ook op dit gebied te doen gelden.

Sedert de regeering de hoofddirectie van het genootschap met haar aanhangers had gevuld, behoefde zij voor geen verzet van deze te vreezen, en lieten zij onbeschroomd hun druk gevoelen. In Nov. 1786 richtten de dirigerende leden zich tot burgemeesteren ¹⁾ met het verzoek, telken drie maanden een openbare collecte te mogen doen. Het gold honderd gulden bijeen te brengen, om het schoolgeld van twintig behoeftige kinderen te betalen. De toestemming werd geweigerd, omdat de som te gering was: 60 leden van het genootschap, zeiden burgemeesteren, konden ze gemakkelijk bijeenbrengen. Daarom vergunden H. E. Gr. Achtbaren genadiglijk, dat de regenten van de armenkamer bij deze zestig leden viermaal 's jaars een collecte zouden doen, mits aan hen, burgemeesteren, behoorlijk rekening en verantwoording wierd gedaan. Zoo stelden de Edamsche Edel Groot Achtbaren het genootschap, welks beschermheeren zij heetten, onder hun voogdij, zelfs wat zijn eigen administratie betrof.

Het blijkt niet, dat de leden des bestuurs zich verzet hebben of geweigerd, deze zonderlinge vergunning aan te nemen. Maar wat kon een Maatschappij tot stand brengen, die op een dergelijke wijze aan banden werd gelegd? Wij verwonderen ons dan ook niet, dat de notulen en bescheiden van het Edamsch genootschap wel rijk zijn aan plannen en ontwerpen, maar niet wijzen op resultaten van hetgeen tot stand werd gebracht. Het beschermheerschap was een keten geworden, die machteloos maakte.

Doch, zoo de meerderheid gewillig boog, er was minstens één onder de hoofdleden, die den gang van zaken slechts onwillig verdroeg. De naam van MARTINUS NIEUWENHUIJZEN komt nergens voor bij de patriotsche bewegingen des tijds. De jonge dokter zal èn om zijn praktijk èn om de Maatschappij van openlijk optreden zich onthouden hebben. Maar onder de papieren van het Nut, die de zijne zijn geweest, komen oproepingen tot ondersteuning van vervolgte patriotten elders, — te Hattem, te Elburg, te Doetinchem, — voor, die bewijzen, welke partij op hem rekende, welke richting zijn sympathie had. Het feit, dat hem aan de stukken in de *Politieke Kruier* (een patriotsch tijdschrift, zie beneden) werden toegeschreven, leert, dat hij zijn gevoelens niet onder stoelen of banken stak.

Trouwens, de dagen, die hij in Edam doorleefde, lieten geen onverschilligheid toe. Ook de koelste had een meening, en wie een meening

¹⁾ De burgemeesteren, in April 1786 gekozen, waren N. VAN DER LEY, PIETEF HOGEBEETS, Mr. J. LEONIUS, en uit de aftredenden als voorzitter Dr. JACOB VAN WAERT. De laatste was medisch dokter, wat misschien bij den volgenden strijd tegen NIEUWENHUYZEN niet uit het oog moet worden verloren.

had, behoorde tot een partij. Wie niet voor mij is, is tegen mij, gold in deze jaren als zelden anders. Hoe kon men vrienden, geestverwanten zien vervolgen en lijden ter wille van een overtuiging, die men zelf deelde, zonder zij het ook slechts met woorden, partij te trekken? En dr. MARTINUS NIEUWENHUIJZEN, die blijkens de notulen de eigenlijke ziel, het ware hoofd der Maatschappij was, waar het er op aankwam ontwerpen te beramen en plannen uit te werken, was de man niet om het dwangjuk, dat zijn geliefd pleegkind werd aangelegd, niet van harte te vloeken. Zonder twijfel heeft hij, een opgewekt, satiriek en vurig patriot, de voorzichtigheid en omzichtigheid, die der grijsheid voegt en den bejaarden JAN NIEUWENHUIJZEN schijnt eigen te zijn geweest, minder in acht genomen, naarmate de druk der regeering willekeuriger werd.

Reeds spoedig na de stichting der Maatschappij was er een verandering tot stand gekomen, die grooten invloed op haar lot zou hebben. Door leden buiten Edam was het denkbeeld opgeworpen om, in navolging van den Economischen Tak, plaatselijke afdeelingen onder den naam van departementen op te richten. Ook te Edam was het geschied. Het schijnt echter, dat het hoofddepartement, in de vaderstad van het genootschap, weinig kracht ontwikkelde; wij vinden ten minste slechts zelden van vergaderingen melding gemaakt. Doch één dezer vergaderingen, die van 7 Febr. 1787, heeft in de geschiedenis van het genootschap een groote beruchtheid gekregen. Waartoe zij dienen moest, is niet duidelijk. Wij lezen in de notulen, dat de hoofddirectie ze had uitgeschreven, om drie leden te doen committeren, om met haar een nieuw reglement voor het departement te maken. Waarschijnlijk heeft de zaak een politieke strekking gehad. Dit vermoeden komt op, als men op het bestuur en op den bestrijder van het voorstel let. Toen het door R. WIJNGAARDT, als voorzitter ter tafel werd gebracht, stond de heer SIMON PLAS, notaris en procureur, het patriotsche bestuurslid, dat in September des vorigen jaars zijn ontslag had genomen, op. Om trent zijn bestrijding lichten de notulen ons niet voor. *De politieke Kruier* deelt ons het volgende er van mede.

„Hij wilde, voordat hij zijn stem aan de keus van gecommitteerden gaf, eerst weten, waarin dat *buishoudelijke* zou bestaan. Toen zeiden bestuurders: dit zouden zij zeggen, als men eerst gecommitteerden had. Toen wilde de notaris zijn stem niet geven, maar protesteerde tegen die handelwijze.”

De notulen verwijten den notaris

„een ergerlijke en turbulente handelwijze”,

hierin bestaande, dat hij, door

„onbehoorlijk contradiceeren en verward præadviseeren de geheele vergadering in verwarring bracht en zelfs tegen den heer voorzitter verbaale „insultes deed, en daarin continueerde, niettegenstaande de voorzitter en „nevens hem de president-burgemeester Jan van Waert hem aanmaanden, „om zich stil te houden”.

Wanneer men bedenkt, dat de voorzitter R. WIJNGAARDT niet alleen een heftig aanhanger der anti-patriotsche regeering was, maar ook weinige weken later zich „bij fraude uit de stad absenteerde”, dan zijn voor de „heftige insultes” van den patriot-notaris tegen den aanstaanden prinsgezinden bankroetier wel eenige gronden aan te nemen. SIMON PLAS heeft vermoedelijk van de zaken van den waardigen president wat meer dan anderen geweten en, door politieken haat geprikkeld, zich laten medeslepen tot woorden, die voor „insultes” in de oogen dier meerderheid moesten doorgaan. Zeker is het in elk geval, dat de vergadering totaal in wanorde geraakte en een tooneel van verwarring vertoonde, zoodat het afdoen van de voorstellen onmogelijk werd. De saamgekomenen keerden onverrichter zake naar huis terug. Te vergeefs hadden president en beschermheer den lastigen notaris willen verwijderen : hij had geweigerd te gaan, tenzij de meerderheid der aanwezigen hem verjoeg. Daar hun oordeel echter door het bestuur niet gevraagd werd, bleef hij en ging voort te protesteeren. Zoo hij, om welke redenen ook, de aanstelling van gecommitteerden wilde beletten, dan heeft hij reden tot tevredenheid gehad. De afloop zal hem voor het overige niet aangenaam zijn geweest, indien *de Politieke Kruier* waarheid schrijft :

„eer het 's nachts half twaalf was, sloeg de president Wijngaardt den notaris „uit weerwraak de tanden aan 't bloed, en scheurde de jas, dat er de lappen „bij hingen”!

Den volgenden dag kwamen de hoofdleden bijeen : R. WIJNGAARDT, M. NIEUWENHUIJZEN, H. BAKKER, J. ROOS, P. VAN MECHELEN en D. KROON. Zij besloten, den oproerigen notaris de vergadering te ontzeggen en hem „van de lijst der leden te royeeren”.

Op last van beschermheeren en hoofdleden vond de secretaris M. NIEUWENHUIJZEN *zich verplicht* hem dit te berichten.

Voor het oogenblik had de regeering opnieuw gezegevierd: een heftig tegenstander was uit de Maatschappij geworpen. Maar het besluit was niet met eenparigheid van stemmen genomen. Er was een minderheid ge-

wast. Wie er toe behoorde, misschien wel alléén ze uitmaakte, behoeven wij niet te vragen. Het was de secretaris M. NIEUWENHUIJZEN.

De eerste maanden van 1787 waren in de Nederlandsche Republiek gewichtige maanden.

De breuk tusschen de regenten-patriotten en de democraten was volkomen. Te zamen hadden zij den prins van Oranje overwonnen. Toen de buit moest verdeeld worden, was de strijd uitgebarsten. De regenten weigerden aan de bondgenooten, die hun werktuigen waren geweest, een rechtmatig aandeel. De democratische partij eischte wettelijken invloed op de samenstelling der besturen. Den 30en Januari 1787 diende de stad Haarlem aan de staten van Holland het voorstel in om een commissie te benoemen tot onderzoek van de meest geschikte wijze, waarop de invloed, die in een regeringsvorm bij repraesentatie aan het volk toekomt, zou behooren geregeld te worden.

Het is bekend, hoezeer dit voorstel de gemoederen aan het gisten bracht. In Amsterdam, Rotterdam en elders werd het de aanleiding tot volksbewegingen. Het opende het uitzicht op verlossing.

Ook de patriotten te Edam verheugden zich.

Den 28en Februari 1787 werd door de staten van Holland een adres uit Edam ontvangen. Geen enkel dirigeerend lid van het Nut van 't Algemeen komt op de lijst der 34 ondertekenaars voor. Daarentegen wel het raad-lid SIMON PLAS, de notaris en opposant van 7 Februari.

Het adres betuigde adhaesie aan het voorstel van Haarlem en drong op de aanneming aan.

Als gedeputeerde van Edam had in het staten-college zitting mr. B. BOOT, oud-burgemeester, raad en secretaris. Hij vroeg copie van het verpest,

„om daarop te verstaan, de intentie van de heeren principaalen”.

Het was natuurlijk slechts een voorwendsel : men wilde de namen der ondertekenaars hebben. De gedeputeerde van Edam kende het gevoelen zijner mede-regenten over de eischen der democraten wel.

De stoutmoedigheid der Edamsche patriotten verbitterde de regering en haar aanhangers uitermate. De partij, die zij bij herhaling had onderdrukt, waagde het opnieuw het hoofd op te steken. En gelijktijdig verscheen in de *Politieke Kruijer* een artikel, zooals er in den laatsten tijd bij herhaling daarin voorkwamen. Kurke-taatje — zoo luidde het zonderling pseudoniem — verhaalde het gebeurde op 7 Februari in de departementsvergadering

en stelde daarbij leden der regeering en hun vrienden aan de kaak. De ergernis was te grooter, naarmate de machteloosheid dieper gevoeld werd. Het bewees, dat de patriotten niet stil zaten, en zelfs in Edam waagden wederstand te bieden.

Ruim veertien dagen verlieten. In den avond van 19 Maart werd het volk in beweging gebracht. Het stille stadje zag een oproer, maar een oproer ten gunste der regeering. Een menigte van omstreeks 300 personen vulde de straten, bedreigingen uitende tegen de patriotten.

„De prins boven”, en „weg met het rot uit den Eenhoorn”,

luiden de kreten. De hoofdofficier RHODA en de burgemeester dr. J. VAN WAERT kwamen de troep tegemoet en stuitten ze vriendelijk. Zij prezen hun vaderlandslievende gevoelens en beloofden het volk genoeg te geven, zoo zij den volgenden morgen op het stadhuis wilden komen. Hij had niets tegen het volk kunnen doen, verklaarde RHODA tien dagen later in een verward bericht aan de staten van Holland : het was niet geraden iets tegen de menigte te ondernemen; zelfs was hij zijn leven niet zeker geweest ! Arme man ! hij had geldiger redenen voor zijn werkeloosheid kunnen aanvoeren : vooreerst behoorde hij tot de regeeringspartij, ten tweede had hij slechts één dienaar. Gelukkige vereeniging van onwil en onmacht !

De volgende morgen kwam en zag de menigte samscholen voor het stadhuis. Een viertal uit het volk trad naar binnen, om een verzoekschrift tot vernietiging van het gehate genootschap in te dienen.

„de bloem der burgerij”,

door hen vertegenwoordigd en op de straat vergaderd, zag haar wenschen vervuld. Op grond van de animositeit, door de brieven in *de Politieke Kruijer* verwekt, en van den haat waarin

„zoo niet alle, dan toch sommige leden van zeker gezelschap, in den Eenhoorn wekelijk vergadering houdende, waren geraakt, werd de bijeenkomst in den Eenhoorn en *de Politieke Kruijer* in Edam verboden. Duizend gulden belooning werd uitgelooft aan hen, die de auteurs der pernicieuse brieven zou aanwijzen”.

De brave burgerij van Edam was tevreden, en de regeering niet minder. Alle verzet was onderdrukt, de patriotsche vergadering ontbonden en het gehate weekblad verboden. De regeering was meester van het slagveld. Geen college, dat zij niet beheerschte, kon zich tegen haar staande houden.

¹⁾ Vergaderzaal der patriotten.

Maar hoe groot de macht van een Edamsch souverein ook zij, het zou eerlang blijken, dat er een terrein was, waar zelfs zijn macht te kort schoot. De Maatschappij van NIEUWENHUIJZEN, die burgemeesteren onder hun bescherming hadden genomen, maar inderdaad van zich afhankelijk gemaakt, ontsnapte aan hun handen, toen geen ander college in Edam meer tegenstand bood en met geweld elk verzet van politieke tegenstanders was verstikt.

Het verslag, in *de Politieke Kruijer* van het gebeurde op 7 Febr. opgenomen, had de aandacht der departementen op den toestand in Edam gevestigd. De opheffing van den patriotten-club en het verbod van den *Kruijer* lichtten den strijd van SIMON PLAS nader toe. Particuliere brieven verspreidden alom het bericht, dat de vrijheid in Edam met ruw geweld werd onderdrukt. De departementen kwamen in beweging, en MARTINUS NIEUWENHUIJZEN en de Maatschappij te hulp. In de eerste dagen van April kreeg de secretaris brieven uit Rotterdam en Leiden, met verzoek om nadere inlichting. Van SACK, secretaris van het Rotterdamsche departement schreef :

„de slegte denkwijze van uwe regeering, die als beschermheeren van ons „genootschap voorkomen, schijnt alhier eenige sensatie onder onze leden, „die meest alle bekende vaderlanders zijn, gemaakt te hebben, en er zijn er, „die het zig tot een schande zullen gaan stellen, lid van zoodanig een genoot- „schap te zijn, vooral wanneer die door groote mannen wierden voorgegaan. „*De politieke Kruijer*, voor een vaderlands tijdschrift bekend, heeft ook zoo „ik meen eene zeer odieuze anecdote in zijn n°. 424 geplaatst. Wat dat te weeg „brengt, is zeer gemakkelijk te bevroeden. Ware het in een bekend Oranje- „blad geplaatst, men zou er eens om lagchen, daar men nu in het begrip voed „dat er uyt Edam niets goeds te verwachten is. Eenige weinige ophelderingen „zullen mij plaizier doen. Ik beklage alle waere vaderlanders in uwe stad, „die zo als uyt de publike papiere blijkt, aan de heerschzugt en verdervende „cabaël zig zien bloot gesteld. God geeve de vrijheid a costi ook eens moge „zegepralen.”

Ook de Leidsche secretaris, D. HOVENS, bloedverwant der NIEUWENHUIJZEN vroeg vertrouwelijk inlichting

„omtrent de nadeelige berichten, welke in *de Politieke Kruijer* gegeven „zijn nopens zeker voorval in uw departementsvergadering, en die ook „nog door brieven van bijzondere personen schijnen bevestigd te wezen, „zoo dat dit een punt uitmaken moet onzer deliberatiën op onze be- „stuursvergadering den 12en dezer, alzoo er zijn, die zwaarigheid maken „om gedeputeerden te benoemen, en vooral om zelve Gedeputeerd te „worden nae eene plaets, waer men van den eersten beschermheer „en van den præses der vergadering dergelijke despotieke handelingen

„te wachten had.” Ik vertrouwe wel, dat dit geval wel verzwagd, mogelijk „in een valsch licht geplaetst wordt, maer, terwijl het in een publiek geschrift „zoo vlak uit haetlijk geplaetst, en er, onzes wetens, niets van de zijde van „het hoofddepartement of deszelfs bestuurders tegen geadverteerd is, zoo „vindt het geloof, en dit geloof zou in de tegenwoordige tijdsomstandigheden „zeer nadeelige gevolgen kunnen hebben voor het Genootschap, en den zulken „een sterke beweegreden opleveren, die deszelfs hoofdvergadering gaerne „elders geplaetst zagen.”

Het is jammer, dat wij de brieven niet bezitten, waarin MARTINUS NIEUWENHUIJZEN de secretarissen omtrent het gebeurde heeft ingelicht. Zijn voorstelling heeft zeker in dezen veel afgedaan. Men mag aannemen, dat hij geen partij voor de regeering heeft getrokken, van wier invloed de Maatschappij juist in deze dagen wederom noodlottige vruchten plukte. De president van 7 Febr., RENIER WIJNGAARDT, verliet heimelijk de stad, zijn zaken in verwarring achterlatende. Ook de Maatschappij was een zijner schuldeischers. Den 29en Maart kwam de hoofddirectie in een extra-vergadering bijeen. WIJNGAARDT,

„thans bij fraude uit Edam zich absenteerende”,

had ruim *f* 83 van de Maatschappij medegenomen. In het eerste oogenblik had de directie twee zilveren kandelaars in pand gekregen, maar zij was door crediteuren verplicht geworden, onder bedreiging van procedures, ze terug te geven. Het Nut leed een bankroet door een der gunstelingen van zijn beschermheeren. Ofschoon de som van *f* 83 niet aanzienlijk is te noemen, schijnt dit verlies door bijzondere omstandigheden meer beteekenis gehad te hebben dan de geldswaarde doet vermoeden. Tusschen het hoofdbestuur en de departementen waren over het financieel beheer reeds vele moeilijkheden gerezen. De laatsten klaagden over

„eene inexacte handelwijze in het bestuur van het finantieele, grootendeels door verdeeldheid onder de hoofdeden veroorzaakt”.

Niet ten onrechte, want

„de schuld der Maatschappij was reeds tot over de *f* 2800 opgeklimmen”.

Al deze omstandigheden te zamen moesten tot een botsing leiden. Misschien had MARTINUS NIEUWENHUIJZEN ze kunnen voorkomen, maar het is niet waarschijnlijk, dat hij het gewenscht heeft. De verplaatsing van den zetel der Maatschappij naar elders moest ook in zijn oogen het eenige redmiddel zijn. Verlossing van den regeeringsdruk bleek toch onmogelijk. Den 1en Mei werd in de hoofddirectie voorgesteld, de nieuwe burgemeesters als gewoonlijk tot beschermheeren te verzoeken. MARTINUS

NIEUWENHUIJZEN protesteerde er tevergeefs tegen. De meerderheid was en bleef het werktuig van burgemeesteren.

In de laatste dagen der maand brak eindelijk de storm los. Te Rotterdam, Leiden, Bodegraven, Alkmaar enz. betoonden de leden zich onwillig, afgevaardigden voor de jaarlijksche vergadering te Edam te benoemen. Het departement Bodegraven deed daarom den beslissenden stap.

„Ook op aandrang van eenige uit het dep. Rotterdam en van Leiden”,

verzocht het den heer G. BRENDER À BRANDIS en zijn medebestuurders te Amsterdam, als het oudste en grootste departement, een extra-vergadering van afgevaardigden uit de departementen bijeen te roepen. Er moesten maatregelen worden beraamd, om

„de scheuring en ruïne van het genootschap te voorkomen.

Met dit verzoek aan Amsterdam vereenigden zich alle groote departementen, behalve Gouda, dat vol verontwaardiging aan de heeren te Edam schreef :

„wij zijn van oordeel, dat het tot soutien van dit allernuttigst genootschap „veel beter zijn zal, aan zulke nieuwe planmakers haar congé te geven, dan „toe te laten, dat het hoofddepartement na elders verplaatst worden.”

Dit was naar het hart der Edamsche beschermheeren gesproken. Jammer maar, dat zij machteloos waren tegen de oproermakers te Leiden, Rotterdam, Bodegraven enz. Tegen hen kon men het gemeen van Edam niet in beweging brengen !

De heeren te Amsterdam gingen zonder overhaasting, met kalmte te werk. Zij noodigden, onder mededeeling van het tot hen gerichte verzoek de dirigeerende leden te Edam uit, binnen drie weken een buitengewone vergadering van gecommitteerden buiten Edam te zamen te roepen. De eer van het initiatief wilden zij aan het hoofddepartement laten.

Een ernstig debat volgde in de hoofddirectie. PIETER VAN MECHELEN, die aan zijn vriend WIJNGAARDT als praeses was opgevolgd, stelde voor te protesteeren tegen de saamgeroepen vergadering, en er geen deel aan te nemen.

MARTINUS NIEUWENHUIJZEN drong aan, dat men de leiding der beweging niet in andere handen zou geven, en door tijdig en tijdelijk toegeven zou behouden wat mogelijk was. Hij ontkende niet, dat de verplaatsing van het hoofdbestuur blijkbaar bedoeld werd, maar achtte het voorzichtig toe te geven. De meerderheid wilde er niet van hooren en besloot, te weigeren.

Het schriftelijk protest van NIEUWENHUIJZEN werd

„voor notificatie aangenomen *zonder meer* en besloten departementsvergadering te beleggen”.

De ontknooping naderde. De samenroeping der departementale leden te Edam was niet tegen Amsterdam, maar tegen NIEUWENHUIJZEN gericht. NIEUWENHUIJZEN zelf heeft later in korte aantekeningen het verloop der zaak opgeteekent. Om dit opstel te bekorten, deel ik ze letterlijk mede. Zij spreken voor zich zelve :

„Dinsdag 12 Junij. Departementsvergadering. De secretaris wordt „beschuldigd, aanlegger en medebewerker van den eisch der departementen „te zijn ; — de secretaris ontkend zulks en eischt bewijs zijner beschuldiging ; dr. J. v. WAERT en P. VAN MECHELEN zijn hier de sterkste beschuldigers — worden weder gevraagd om bewijs — kunnen niet bewijzen, „en wordt eindelijk geresolveerd aan de departementen Utrecht, Oostzaan, „Westzaan en Woerden de handelwijze der overige departementen te communiqueeren, met verzoek om na dit aanzoek niet te willen luisteren.

„Zaterdag 16 Junij. Bericht ingekomen van Utrecht, zich verklarende „bij de partij te Amsterdam c. s. zich te voegen : de secretaris wordt verboden, geene brieven of papieren naar elders te brengen — beslooten weder „departementsvergadering te beleggen.

„Zaterdag 23 Junij — absent secret. — beslooten P. VAN MECHELEN „en D. KROON te committeeren naar Gouda, om aldaar te overleggen, hoe „danig het recht van het hoofddepartement te handhaven.

„Zaterdag 30 Junij. De secretaris wordt in de vergadering verzocht — „komt — wordt de vergadering ontzegd en gelast te vertrekken — protesteert tegen deze handelwijze, en verklaart zich te zullen voegen bij de partij „van Amsterdam i. s. — vertrekt en neemt alle de papieren van het genootschap, tot de gezamenlijke departementen behorende mede : — de gecommitteerden naar Gouda doen verslag van hunne commissie — zijnde, volgens „mondeling rapport, van een der present geweest zijnde leden : geen vergadering buiten Edam te beleggen : geen gecommitteerden te zenden : een advertentie, bij wijze van protest, te zenden aan en te doen plaatsen in de amsterdamsche, haagsche en brielsche couranten : — zich af te scheuren van de „dissenteerende leden : — geen toelaage te geven in de algemeene onkosten „en den secretaris zijn honorarium te ontzeggen.

„Wijders wierden de heeren predikanten BUDDE en VLEK, ¹⁾ en de heer „P. WIJNGAARD verkoozen tot hoofdleden — met oogmerk om den laatste „tot secretaris te benoemen.”

De heeren te Edam geven zich geen rekenschap van de stemming buiten Edam, schreef de secretaris ergens. De reeks van besluiten na 12 Juni bewijst de juistheid van het oordeel. Dat zij den eenigen

¹⁾ Deze patriot van 28 Februari schijnt dus met de regeering weer verzoend te zijn.

man, die aan de departementen bekend was, bekend ook wegens zijn patriotsche gevoelens, zoodat hij de meest geschikte trait d'union was tusschen een prinsgezind hoofddepartement en patriotsche buitenleden, als een misdadiger verjoegen, toonde hoe weinig beleidvol deze lokale heerschers waren. Ook indien zij hem wantrouwden, en misschien niet ten onrechte, was het hun belang niet, hem den rechtmatigen grond te verschaffen om openlijk tot de tegenpartij over te gaan. Maar andere wapenen dan geweld bezat de oude oligarchie niet meer. MARTINUS NIEUWENHUIZEN werd uit de vergadering gejaagd en gelast te vertrekken. Hij vertrok verder dan de Edamsche bestuurders bedoelden. Hij reed naar zijn ouders te Monnikendam met de papieren der Maatschappij en liet zijn huis en meubelen ten prooi aan zijn vijanden achter. Hij is sedert dien 30en Juni 1787 nimmer meer in Edam verschenen.

Reeds waren door de bestuurders van Amsterdam de oproepingsbilletten aan al de departementen toegezonden, niet bloot uit eigen naam, maar ook uit dien van Rotterdam, Bodegraven, Leiden, Alkmaar en Utrecht. Den 9en Augustus had in het logement *de Zon* op den Nieuwendijk de beslissende vergadering plaats. Daar werd het groote besluit genomen. Het hoofdbestuur der Maatschappij zoude voortaan te Amsterdam zijn gevestigd. *Het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, tot Nut van 't Algemeen te Edam*, hield op te bestaan en ging in de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* onder. MARTINUS NIEUWENHUIZEN vestigde zich te Amsterdam en schonk als secretaris aan de Maatschappij zijn zorg en toewijding tot zijn dood. De jaren van haar bloei heeft hij niet mogen beleven, maar hij heeft in de korte levensperiode, die hem nog geschonken werd, genoeg gezien om te weten, dat de verplaatsing van de stichting zijns vaders, zijn eigen geliefd pleegkind, naar de hoofdstad van Holland haar een ruimer arbeidsveld schonk en tot breeder ontplooiing harer krachten de welkome gelegenheid bood. De druk, door de Edamsche beschermheeren op het genootschap uitgeoefend, had het met ondergang bedreigd. *De departementen hebben de Maatschappij gered, door haar te onttrekken aan de willekeur en den euvelmoed eener lokale regeering. In de groote handelsstad kon zij vrijer ademen en zelfstandiger zich ontwikkelen.*